

تاریخ و تحوّل چاپخانه فارسی در بنگال

سید غلام نبی احمد*

سرزمین بنگال از دیرباز به‌عنوان جایگاه و زادگاه و گهواره علم و ادب، هنر و دانش، فرهنگ و تمدن، بازرگانی و ورزشی به‌شمار می‌آید که بسیار دانشمندان و دانشوران نامدار، فرهیختگان و نخبگان نامور، سخنوران و نویسندگان برجسته، بازیگران و هنر پیشه‌های چیره‌دست ظهور کردند که با علم و دانش خویش مقبولیت خاصی و شهرت شایانی به‌عهده داشتند و توجه سراسر جهان را به‌خود جلب کردند.

پس از پا نهادن انگلیسی‌ها به‌خاک زرخیز هند، منطقه مردم‌خیز یعنی بنگال را از ابتدا مورد توجه قرار دادند و شهر کلکته را به‌توسط یکی از انگلیسی‌ها به‌نام جوب چارنوک (Job Charnok) بتاريخ ۲۴ اوت ۱۶۹۰ م بنا نهادند و بزودی این شهر شهرت و محبوبیت فراوانی به‌خود گرفت و انگلیسی‌ها علاوه بر علوم و فنون جدید اروپائی جهت چاپ و طباعت توجه خاصی نمودند و تحت نظارت کمپانی هند شرقی بسیار چاپخانه‌ها تأسیس شد که در زمینه نشر و انتشار روزنامه‌ها و چاپ و اشاعت کتابهای گوناگون به‌زبان‌های مختلف فعال بود.

ناگفته نماند که نخستین چاپخانه فارسی در جهان در هند در شهر کلکته تأسیس شد که برای هندیان باعث افتخار و سربلندی می‌باشد. در ایران اولین چاپخانه فارسی در سال ۱۸۱۷ م (۱۲۳۳ هـ) به‌توسط زین‌العابدین در شهر تبریز تأسیس نموده شده^۱ و چاپخانه میرزا صالح شیرازی که دومین چاپخانه ایرانی

* استادیار فارسی دانشگاه لکهنو، لکهنو.

۱. یحیی آریانپور، از صبا تا نیما، ج ۱، ص ۲۳۰.

محسوب می‌شود^۱، در سال ۱۸۳۰ م بنیان گذاشته شد. کلکته در قرن نوزدهم میلادی در زمینه چاپ و انتشار روزنامه‌های فارسی و کتابهای ادبی و هنری مرکز مهمی در شبه قاره به‌شمار می‌رفت.

چارلس ولکنس (Charles Wilkins) یکی از خاورشناسان معروف جهان بعد از ترتیب دادن حروف سربی بنگالی به فارسی توجه نمود و حروف سربی فارسی (Persian Typography) را در سال ۱۷۸۰ م ابتکار نمود. این چاپ حرفی نستعلیق بود. اولین کتاب فارسی که در هند به چاپ رسید «انشای هرکرن» بود. این کتاب در سال ۱۷۸۱ م (۱۱۹۶ هـ) در چاپخانه کمپانی هند شرقی منتشر شد.

کارمندان و عهده‌داران کمپانی هند شرقی یاد گرفتن و آشنایی با زبان و ادبیات فارسی را لازم دانستند چون تا آن وقت زبان فارسی از حیث زبان رسمی هند بوده، نیز انگلیسی‌ها به‌منظور بازرگانی و تبلیغ دین مسیحی گسترش حکومت خود چاپخانه‌ها را تأسیس کردند. مثلاً هندوستانی پریس، به‌سنت میسن پریس، کرانیکل پریس، ایشاتیک لیتوگرافیک پریس، مطبع طبّی، مطبع مخزن‌القوانین، مطبع محمدی، مطبع رئیس‌الخبار، مطبع سلطانی، مطبع مظهرالعجائب، مطبع سلطان‌الخبار، مطبع گلدسته نشاط، مطبع محمدی، و غیره بودند که در ترویج و نشر آثار و جراید و روزنامه‌های فارسی نقش مهمی ایفا نموده است.

چاپخانه‌های مهم فارسی که از نظر تاریخی اهمّیت خاصی دارد و در زمینه چاپ و انتشار سهم فوق‌العاده‌ای داشته است، در زیر مورد بررسی و توضیح قرار می‌گیرد:

۱. چاپخانه کمپانی هند شرقی (East India Company Press)

چاپخانه کمپانی هند شرقی یکی از مهم‌ترین و قدیمی‌ترین چاپخانه‌های هند به‌شمار می‌رود که سر چارلس ولکنس ترتیب دهنده حروف چاپ بنگالی و چاپ فارسی در سال ۱۷۷۶ م در هوگلی تأسیس نمود و چنانکه گفته شده پس از ابتکار حروف سربی فارسی اولین کتاب فارسی که در این چاپخانه انتشار یافت «انشای هرکرن» بود که در

۱. دکتر محمد استعلامی، بررسی ادبیات امروزی، ص ۳۹.

سال ۱۷۸۱ م به چاپ رسید. داستان لیلی و مجنون و کلیات سعدی هم در این چاپخانه چاپ شده است. لیلی مجنون در سال ۱۷۸۸ م، کلیات سعدی جلد اول ۱۷۹۱ م، و جلد دوم ۱۷۹۵ م انتشار یافت. کلیات سعدی جلد دوم دارای ۵۷۳ صفحه می‌باشد که علاوه بر غزلیات، قصاید، رباعیات مراثی، ترجیعات، مقطعات و هزلیات و غیره بود. دیگر کتاب مهم دستور عربی نوشته شده از بیللی که مبنی بر سه جلد می‌باشد. جلد اول در سال ۱۸۰۲ م جلد دوم در سال ۱۸۰۳ م و جلد سوم در سال ۱۸۰۵ م به چاپ رسیده است.

۲. چاپخانه توماس ایند فیرس (Thomas and Feres Press)

درباره این چاپخانه اطلاعات زیاد و معتبری به دست نرسیده، فقط دو تا کتاب که در این چاپخانه به چاپ رسیده است، یکی فرهنگ قوانین مسلمانان و شرایط و اصطلاحات مالیات بنگال (Dictionary of Mohamman Law and Bengal) نوشته از فرانسیس گلیدون، در سال ۱۷۹۶ م منتشر شد. طبق نظر پرفسور محمد امین، این فرهنگ اولین فرهنگ فارسی-انگلیسی در شبه قاره هند به‌شمار می‌رود.^۱ دیگر کتاب «رساله در ذکر احکام عشر و خراج» از امیر حیدر بلگرامی با ترجمه انگلیسی در سال ۱۷۹۷ م انتشار یافت.

۳. کوپر پریس (Copper Press)

این چاپخانه به نام مالک و صاحب آقای جوزف شناخته می‌شود که اداره مرکزی آن در انگلستان بود و یکی از شاخه‌های این چاپخانه در شهر کلکته تأسیس شده بود. در این چاپخانه فرهنگ فارسی و عربی و انگلیسی (Vacabulary Persian, Arabic and English) چاپ شده. این فرهنگ از ویلیام کرک پترک دبیر فارسی فرمانده کمپانی هند شرقی گردآورده شد که مبنی بر ۲۲۸ صفحه می‌باشد که در زمینه دستور فرهنگ نوشته شده. علاوه بر این فرهنگ، کتابهای بسیار مهمی در این چاپخانه انتشار یافته است.

۱. پرفسور محمد امین، مجله آشنا، ش ۲۷ فوریه-مارس ۱۹۹۶ م، ص ۶۲.

۴. چاپخانه هندوستانی (Hindustani Press)

پروفیسور جان گلکرسٹ بنیانگذار کالج فورت ویلیام در سال ۱۸۰۱ م بہ منظور چاپ و انتشار آثار اردو و فارسی کالج فورت ویلیام «چاپخانه هندوستانی» را در شهر کلکتہ تاسیس نمود. یقیناً پروفیسور گلکرسٹ یکی از مربیان و پرستاران زبان و ادبیات اردو و فارسی بہ شمار می‌رود کہ بہ کاوش و کارنامہ خود فارسی خدمات صادقانه و گرانمایہ انجام داده است. بنا بہ گفته کیومرث امیری چاپخانه هندوستانی از حیث اولین چاپخانه رسمی بہ الفبای فارسی محسوب می‌شود.^۱ طبق نظر عتیق صدیقی چاپخانه هندوستانی اولین چاپخانه تجارتی بہ شمار می‌رود.^۲

در این چاپخانه کتاب فارسی «میر طالبی فی بلاد افرنجی» نوشته میرزا ابوطالب خان اصفہانی و «برہان قاطع» نوشته محمد حسین برہان تبریزی و غیرہ آثار مهمی بہ چاپ رسیدہ است. میرزا ابوطالب خان در اوایل قرن نوزدہم میلادی بہ اروپا مسافرت کرد و تجربیات و مشاہدات را بہ شکل کتاب «میر طالبی فی بلاد افرنجی» از حیث سفرنامہ نوشت کہ پسران وی میر حسین علی و میر قدرت علی در سال ۱۸۱۲ م آن را منتشر کردند. دیگر کتاب برہان قاطع را پروفیسور تومسن روبک تصحیح کردہ در سال ۱۸۱۸ م بہ چاپ رساند. در سال ۱۸۰۳ م کتاب «مفرح القلوب» از مفتی تاج الدین را بہ اردو ترجمہ کردہ بہ نام «اخلاق ہندی» منتشر کرد. دیگر آثار مهمی کہ در این چاپخانه انتشار شدہ است. مثلاً «فرہنگ فارسی- ہندوستانی و انگلیسی» از فرانسیس گلیدون و «گلستان سعدی» با ترجمہ بہ زبان انگلیسی کہ در دو جلد می‌باشد در سال ۱۸۰۶ م انتشار یافت.

در سال ۱۸۰۴ م زمان مسئولیت این چاپخانه بہ دست دکتر ویلیام ہنتر رسید. نیز در سال ۱۸۱۱ م این چاپخانه تحت نظارت دکتر ویلسن واگذار شدہ بود. چاپخانه ہندوستان تا سال ۱۸۲۸ م ادامہ داشت.

۱. کیومرث امیری، زبان و ادب فارسی در ہند، ص ۸۰

۲. محمد عتیق صدیقی، ہندوستانی اخبار نویس کنفی کے عہد میں (اردو)، ص ۱۰۰.

۵. چاپخانه بپتست میشن (Baptist Mission Press)

این چاپخانه با هدف ترویج و تبلیغ دین مسیحی در سال ۱۸۱۸ م در شهر کلکته تأسیس شد. معمولاً این چاپخانه کتابهای فارسی به حروف «سربی» نسخ چاپ می‌کرد. اما بعضی از مطبوعات و آثار به‌نسبتعلیق هم دیده می‌شود.

کتابهای معروفی که در این چاپخانه انتشار یافت عبارت‌اند از «شاهنامه فردوسی»، «کارنامه حیدری» از مولوی عبدالرحیم دهر متخلص به‌تمنا که آن را شهزاده محمد سلطان پسر تیپو سلطان در سال ۱۸۴۸ م چاپ کرد این کتاب راجع به‌کارنامه بهادرانه و دلیری‌های تیپو سلطان می‌باشد. «خزانة‌العلوم» که در زمینه ریاضی است در سال ۱۸۳۷ م به‌چاپ رسید.

«سکندرنامه نظامی گنجوی» را اسپرنگر، محمد شوشتری و آغا احمد علی تصحیح نموده در سال ۱۸۵۲ م چاپ کردند. دیگر لغت و فرهنگ معروف عربی و فارسی «کتاب اصطلاحات‌الفنون از محمد اعلی بن علی الثانوی» به‌توسط عبدالحق و محمد وجیه و غلام قادر تصحیح شده در دو جلد، جلد اول در سال ۱۸۶۲ م و جلد دوم در سال ۱۸۶۴ م چاپ شد. این چاپخانه تاریخ بی‌هقی را هم چاپ نموده است. یقیناً این چاپخانه در زمینه انتشار کتابهای فارسی سهم بسیار داشته است. خدمات ارزنده انجام داده است. یکی از شاهکارهای این چاپخانه «شاهنامه فردوسی» می‌باشد که آقای ترنر می‌کن «شاهنامه» را با زیبایی بسیار با فرهنگ و لغات نادر و اصطلاحات غریب را نوشته در چهار جلد چاپ کرد که در ادبیات فارسی اهمیتی و ارزشی خاصی دارد.

۶. چاپخانه ایشیاتیکی لیتوگرافیک (Asiatic Lithographic Press)

این چاپخانه در سال ۱۸۲۵ م در شهر کلکته تأسیس نموده شد. اولین کتاب که در این چاپخانه منتشر شد در سال ۱۸۲۵ م «فتاویٰ حمادیه»^۱ بود. دیگر کتابها چون «فصول‌العمادی» و «دارالمختار» و «نل و دمن» از فیضی و غیره هم انتشار یافته است و دیگر آثار مهمی فارسی که در این چاپخانه به‌چاپ رسید. سفرنامه‌ای یکی از

۱. مغیث‌الحسن، کلکتہ کے قدیم اردو مطابع اور انکی مطبوعات (اردو)، ص ۴۸.

خاورشناسان معروف جان لوئیس برک هارد (John Lewis Burk Hard) «فوائد الناظرین» ترجمه از «سفر حجاز» عربی بود، در سال ۱۸۳۳ م منتشر شد و بوستان

سعدی را آقای تمیزالدین تصحیح و تدوین نموده، در سال ۱۸۲۸ م چاپ کرد.

۷. چاپخانه طَبّی

این چاپخانه هم در زمینه چاپ و نشر کتابهای فارسی و عربی و اردو کارنامه گرانهایی انجام داده است. چاپخانه طَبّی را حکیم عبدالمجید از شیخ احمد بن محمد الیمنی به منظور چاپ و انتشار آثار

فارسی و عربی و اردو در سال ۱۸۲۸ م خریده بود. در ضمن انتشار «برهان قاطع» به چاپ رسید که در زمینه فرهنگ اهمیتی خاصی دارد.

«سیرالمتأخرین» در زمینه تاریخ، «خلاصة الحساب» در ریاضی، «هدایه و کافیه» در موضوع فقه حنفی، «تفسیر فتح العزیز» در موضوع تفسیر قرآن مجید و نیز دیگر آثار مهمی چون ترجمه «شاهنامه فردوسی» به زبان اردو و «بحرالجوهر» فرهنگ طَبّی و غیره را چاپ کرده است. این چاپخانه همان وقت برای چاپ کتابهای فارسی و عربی و اردو شهرت و مقبولیت فراوانی داشت. بعدها چاپخانه طَبّی با نام «مظاهرالعجائب» و تحت مالکیت کبیرالدین در سال ۶۱-۱۸۶۰ م درآمد.

۸. چاپخانه آفتاب عالم

این چاپخانه در آخر قرن هجدهم میلادی در کلکته تأسیس شد و اولین کتابی که در این چاپخانه منتشر شد در سال ۱۸۰۰ م «تحفة ائنا عشریه» نوشته شده از شاه عبدالعزیز دهلوی بود. ترجمه فارسی «تاریخ آسام» که اصلاً به زبان اردو نوشته شده توسط میر بهادر علی حسینی در سال ۱۸۰۵ م منتشر شد. تذکره شاعران و نویسندگان ایران و هند «آتشکده آذر» از لطف علی بیگ آذر در سال ۱۸۳۳ م انتشار یافت. «مرآة الخیال» از شیر خان لودی را تصحیح نموده، آقای محمد صفی پوری در سال ۱۸۳۱ م آن را

در چاپخانه‌های کلکته اولین مرتبه بسیاری از آثار فارسی انتشار یافته است که از نظر تاریخی اهمیتی و ارزش بسیار دارد و در زمینه گسترش و رواج زبان و ادبیات فارسی نقش اساسی و کارنامه فوق‌العاده‌ای ایفا نموده است.

چاپ کرد. دیگر تاریخ اسلام معروف به «فتیحة عبریه» از شهاب‌الدین طاش در سال ۱۸۴۸ م انتشار یافت.

۹. چاپخانه سلطانی

این چاپخانه در کاخ نواب واجد علی شاه در مَیّا برج بنگال واقع بود. در این چاپخانه کتابهای مختلف به‌ویژه آثاری از واجد علی شاه منتشر می‌شد. مثلاً «ارشاد خاقانی» در سال ۱۸۵۲ م منتشر شد که دربارهٔ عروض و قوافی بحث کرده بود. و «ملاذکلمات» که در فن فرهنگ به‌زبان فارسی می‌باشد که در سال ۱۸۷۹ م به‌چاپ رسید. دیگر کتابی «حملة حیدری» از رفیع خان در سال ۱۸۵۰ م به‌چاپ رسید و کتابهای دیگر واجد علی شاه «مثنوی حزن اختر»، «بحر هدایت» و غیره هم منتشر شده است.

چاپخانه سلطانی شهرت و مقبولیت فراوانی به‌دست آورده است. اما علاوه بر این چندین چاپخانه‌های فارسی و عربی هم در بنگال و ناحیه آن بوده که هیچ‌وقت فراموش شدنی نیست مثلاً «چاپخانه محمدی» که «جامع التواریخ» تصحیح فقیر محمد و «انوار سهیلی» از ملا واعظ حسین کاشفی را در سال ۱۸۶۲ م منتشر نمود. «چاپخانه گلدسته نشاط» که «فهرست کتابخانه انجمن آسیایی بنگال» را در سال ۱۸۸۶ م چاپ کرد. «چاپخانه قادریه» که «شرح بوستان سعدی» از شیخ محمد سراج‌الدین را در سال ۱۸۶۳ م منتشر کرد. «چاپخانه کریمی» که «اخلاق جلالی» به تصحیح محمد ساطع را در سال ۱۸۵۱ م چاپ نمود. «چاپخانه سلطان‌الخبار» که «خلاصة التواریخ بنگاله» که از زبان انگلیسی به‌زبان فارسی به‌توسط عبدالرؤف ترجمه شده را در سال ۱۸۵۲ م به‌چاپ رساند. «مطبع احمدی» که «گنج خوبی» را در سال ۱۲۶۴ هـ و «مطبع آفتاب عالمتاب»، مرشدآباد کتاب «دریای لطافت» را در سال ۱۲۶۶ هـ منتشر کردند. «مطبع مرآة الاخبار» که «هدایت‌العارفین» را در سال ۱۲۷۴ هجری و کالج پریس که «ویس و رامین» را در سال ۱۷۶۴ م منتشر کردند.

به‌طور کلی می‌توان گفت که در زمینه چاپ و نشر آثار گرانقدر و پرمایه و شاهکارهای فارسی در هر موضوع چون شعر و ادب و فرهنگ و پزشکی و اخلاق و تاریخ و سفرنامه و جغرافیا و تصوف و دین و مذهب و انتشار روزنامه‌های فارسی،

ایالت بنگال به‌ویژه شهر کلکته در قرن نوزدهم و بیستم میلادی خدمات ارزنده و سهم بسزایی داشته است چون در چاپخانه‌های کلکته اولین مرتبه بسیاری از آثار فارسی انتشار یافته است که از نظر تاریخی اهمیتی و ارزش بسیار دارد و در زمینه گسترش و رواج زبان و ادبیات فارسی نقش اساسی و کارنامه فوق‌العاده‌ای ایفا نموده است.

منابع

۱. امداد صابری، تاریخ صفحات اردو (اردو).
 ۲. پرفسور محمد امین، مقاله از مجله آشنا، سن ۲۷، فوریه-مارس ۱۹۹۶ م، ایران.
 ۳. دکتر محمد استعلامی، بررسی ادبیات امروز ایران.
 ۴. کیومرث امیری، زبان و ادب فارسی در هند، ایران.
 ۵. محمد عتیق صدیقی، ہندوستانی اخبار نویس کیوں کے عہد میں (اردو).
 ۶. مغیث الحسن، کلکتہ کے قدیم اردو مطابع اور انکی مطبوعات (تذکرہ اردو).
 ۷. یحیی آریانپور، از صبا تا نیما، ایران.
8. E.G. Brown, Press and Poetry, Cambridge.